

Владимир Кривошејев

Народни музеј

Ваљево

РАТ ИСТОРИОГРАФИЈА

Паралелни осврт на књиге, *Ваљево под окупацијом 1941-1944* (Жарко Јовановић) и *Четници Драже Михаиловића у грађанском рату у Србији 1941-1945* (Милорад Белић)

АПСТРАКТ: *Период после Другог светског рата је до крајности довео настајања историографа да своја знања ангажују у циљу политичких и идеолошких обрачуна. Таква, ненаучна, историографија је представљала политички полизон на коме су се јасно диференцирала два рова, са два противника – режимска и емигрантска историографија. До последње деценије 20. века, између припадника ове две крајности је постојала јасна граница, иако да дела (али и стилови) емигрантске историографије нису налазили своје издаваче у земљи. Последње деценије 20. века су довеле до значајних промена, иако да је и емигрантска историографија све више престајала да буде табу тема. Паралелно са тим се појављује и научна историографија, која објективним приступом прошлости настоји да негира идеолошке стереотипе и укаже на научне истине. Ипак, и поред њеног јачања ојстају и оба ненаучна вида. Пример за то су две књиге које се појављују у оквирима ваљевке историографије током 2001. године.*

На територијама Југославије Други светски рат је, уз карактер ослободилачке и антифашистичке борбе, имао и веома изражене одлике грађанског сукоба у коме су се различити идеолошко-политички покрети борили за позиције у послератној држави. Најистакнутији чиниоци овог историјског процеса на тлу Србије су биле јединице Народно ослободилачког покрета (партизани Јосипа Броза Тита) и Југословенске војске у отаџбини (четници Драже Михаиловића), али се не сме занемарити ни улога других као што су пећанчеве, недићеве и љотићеве формације. Различити карактери једног процеса, као и учешће више супротстављених страна, али и идеологија чији је међусобни однос и однос према окупатору имао одлике променљивости и макијавелистичке

неискрености, чине да је он био крајње вишеслојан и различито нијансиран, а тиме свака његова стереотипна црно-бела експозиција представља витоперење историјске истине. А управо такав однос је деценијама доминирао у већини историографских дела, како у мемоарским и публицистичким тако и у оним радовима који су покушавали да створе привид научног приступа.

Разлоге за овакав однос према приступу прошлости превасходно треба тражити у поратним збивањима у самој земљи. Завршетак рата и преузимање власти од стране једне од сукобљених формација представља и почетак формирања ненаучне историографије као инструмента у рукама носилаца нове власти. Циљ ове, политичко-идеолошки инструментализоване историографије није био да укаже како је стварно било, већ да се стави у функцију наставка борби са пораженим снагама у грађанском рату ради учвршћивања положаја новоствореног система, а употребом метода супротстављених метода историје као науке. Селективни приступ чињеницама и изворима, прећуткивања, скривања али и фалсификовања, понекад и измишљања, имала су за циљ имплементацију црно-белих стереотипних митова у свере опште друштвене свести како би победничке снаге биле глорификоване, а поражене сатанизоване. Како се уз пуну подршку режима супротна мишљења нису могла чути, створени су јаки фониви монолитног једнозвучја, а другачија схватања и интерпретације су бивале санкционисане, како у историографији, тако и у књижевности.

Док је у отаџбини овакво монолитно једнозвучје, усмерено ка глорификацији победе и нове власти партизанских јединица, било чврсто изражено, у иностранству, где су емигрирали представници снага поражених у грађанском рату, могла су се чути другачија тумачења истих чињеница и догађаја. Тако се, насупротив режимске историографије, у иностранству, развија посебна емигрантска историографија. Чињенице које режимска историографија занемарује и настоји да претвори у табуе у емигрантској историографији се слободно интерпретирају дајући истим догађајима друге димензије. Међутим, док је у односу према чињеницама и њиховом одабиру и начину презентације разлика између режимске и емигрантске историографије била је велика, у методолошком смислу и односу према стварности емигрантска историографија је имала сличан став, представљајући тако само антипод режимској историографији. Настојећи да прикаже своје виђење историје ни писци ван граница отаџбине нису деловали *sine ira et studio*, будући да им циљ и није био да открију реалну слику прошлости, већ да оправдају пораз и од стране епитете издајника и злочинаца којим је режимска историографија обилато етикетирали противнике твораца новог режима. Зато су апострофирали објективна факта која се у режимској историографији нису спомињале, али су чинили и додатне кораке, понављајући исте циљане методолошке злоупотребе као и режимски историографи – селективни приступ чињеницама и изворима, прећуткивања, скривања али и фалсификовања, изношење неистина са циљем

стварања црно-белих стереотипних митова, сатнизација и глорификација (само обрнуто усмерене) и овде су били средства извртања историје.

У односу према реалној прошлости обе историографије су се служиле сличним методама, али уз две битне разлике. Прва је везана за функције циља. И једна и друга историографија имају за циљ искривљавање историјске свести зарад својих политичко-идеолошких циљева, али док је код режимске тај циљ усмерен ка очувању и јачању власти, код емигрантске представља и неку врсте епске освете пораженог, слабијег, угњетеног, немоћног, и покушаја правдања, прања од каља начињеног од стране режимске историографије. Друга битна разлика се огледа у чињеници да су у режимској историографији сви радови који је карактеришу имали одлике монолитног једнозвучја, док су се у емигрантској историографији и те како гласно могли чути дисонантни тонови, тако да се на супрот јединственом *партизанском* тумачењу једног истог догађаја, не супротставља једно, већ више разнородних, међусобно, до непомирљивости, супротстављених тумачења *четничко, љотићевско, недићевско...* Представници различитих ратних формација су кроз историографију наставили борбу, како са ратним победницима, тако и са другим странама у једном веома комплексном сукобу.

Оваква подела праћена учауреним идеолошким императивима почела је да се разводњава током последњих деценија 20. века, када је дошло до великих ломова у комунистичком блоку, које је режим настојао да амортизује ослобађањем елемената националне свести. Од тог тренутка бројни, до недавно забрањени, наслови емигрантске историографије појављују се у издању домаћих издавача. Шта више, погледом на књижарске излоге могао се извести закључак да су, вођено комерцијалним императивима, онакве, за земљу нове визије старих догађаја постале и доминантне, будући да је за стара тумачења било све мање интересовања. Тако на самом крају 20-тог века и у самој држави егзистирају две супротстављене историографске крајности, са старим манама. Међутим, истовремено, се појављује и нова генерација школованих историчара неоптерећених старим рововским поделема, која настоји да критички обради ставове и једних и других.

Пре ових нових појава, током апсолутне превласти режимске историографије, постојећа слика се са ширих, националних нивоа преносила и на нивое локалних историографија, да би, крајем 20-тог века, и нови токови били преликани на ове нивое. До почетка деведесетих година апсолутно су доминирали радови са темама везаним за НОБ и историју радничког покрета. Примера ради, у првих 25 бројева Гласника Историјског архива Ваљево преко 50% радова се односило на Други светски рат и развој радничког покрета, да би у последњих десетак бројева радови са таквом тематиком могли да се изброје на прсте једне руке, с тим што, бар на примерима ваљевске историографије, драстично смањење броја радова везаних за партизански покрет није пратила појава радова паралелних токовима емигрантске историографије. Овакво стање, карактеристично за радове у једном стручном часопису без ве-

лике разлике се пресликавало и на свере посебних издања, али почетак 21. века донео је значајне промене.

Током 2001. године у оквирима локалне, ваљевске историографије појавиле су се две монографије које третирају тематику Другог светског рата. То су књиге, *Ваљево под окупацијом 1941-1944.* (аутор Жарко Јовановић, издавач Институт за новију историју Србије) и *Четници Драже Михаиловића у грађанском рату у Србији 1941-1945.* (аутор Милорад Белић, издање аутора). Иако третирају исти период, ове две књиге имају различите територијалне визуре: прва тежиште поставља на локалним, а друга на националним догађајима, али их у оквиру локалне ваљевске историографије смешта, код прве тематика, код друге место издања, а код обе порекло аутора.

Прва од наведених књига је дело историчара старије генерације, вишегодишњег научног саветника (и директора) Института за новију историју Србије (раније Институт за проучавање радничког покрета) и представља наставак ауторових ранијих вишедеценијских активности. Друга књига је настала из пера историчара средње генерације, који је управо овим радом направио већи искорак од искустава у просветном раду, али и новинарству и политичкој пропаганди, ка историографији.

Јовановићева монографија је прва књига која после више од пола века од завршетка Другог светског рата настоји да целовито обради један историјски процес и његове узроке и последице на територији града Ваљева и његове околне. Сам наслов књиге, као и наслови поглавља (*Окупација, Пролеће и лето прве ратне године, Ваљевска јесен 1941, Свакодневница и рат, Трећа ратна година, Уморни борац, Ослобођење*) и потпоглавља, наводе читаоца на помисао да се у њој преваходно третирају теме друштвене историје са тежиштима на цивилној свакодневици, животу обичних људи у несвакидашњим условима које намеће окупација. Оваква историографска визуре је у досадашњим радовима окренути периоду Другог светског рата била потпуно запостављена у корист апсолутног третирања војних и политичких питања. Међутим почетна очекивања читалаца нису у потпуности испуњена. Истина, поједина питања такозване обичне свакодневице која је перманентно закупљала већину грађанства су обрађивана, али основна концепција књиге је ипак окренута класичним темама рата и политичко-идеолошких сукоба.

Поред старог, класичног, тематског, приступа књига је писана и са старих, већ виђених становишта. На овакав закључак указује већ сам наведени списак коришћене литературе. Ту се налази 33 наслова посебних издања и 29 наслова чланака и расправа. Међу наведеним насловима преовлађују радови старе, режимске провинцијенције, док се дела емигрантске историографије, неопходна да би се упоређивањем две крајности успоставила толико битна равнотежа као предуслов објективности, могу набројати на прсте једне руке. Посебну пажњу привлачи чињеница да у наведеним пописима скоро да нема наслова новије литературе настале из пера млађих истраживача, који су каријеру започели неоптерећени императивом монолитног једнозвучја. Тако, на

пример, у списку литературе није наведена књига Бојана Димитријевића, *Ваљевски равногорци* (мада се у напоменама она помиње на пар места, али искључиво као наслов из којег су преузети неки мемоарски извори емигрантске провинцијенције). Такође нема ни једног јединог наслова из више него богатог опуса Косте Николића. Нарочито зачуђује чињеница да је Јовановић навео коришћење неколико чланака објављених у зборнику са научног скупа Ваљево 1941-1945, али не и Николићев рад *Ваљевски корџус југословенске војске у отаџбини*.

Овако селективан однос у коришћењу литературе се морао одразити и при третману (пре свега у критичком односу) информација нађених у изворним корпусима. Са једне стране, аутор је у списку извора навео квалификоване архивске фондове, али је зато савремену штампу користио крајње селективно. Примера ради, наведено је коришћење комплета листа *Обнова*, али само за 1942. годину. Затим је наведено коришћење и листова „Ново време“ и „Наша борба“, али када су неки битни догађаји у питању, аутор није консултовао ове изворе, као ни мемоарску грађу емигрантске провинцијенције, чак ни са критичким освртом, док је објављеним сећањима бораца НОР-а поклањао пуно поверење.

Наведени методолошки пропусти су се директно одразили на општи квалитет целе књиге, који се није одмакао од старих принципа и гледишта режимске идеолошко-пропагандне историографије. Тако, већ на почетку рада, Јовановић овлаш описује хаотично-еуфоричну ситуацију насталу првих дана ратног сукоба и, помињући ватрене говоре држане на ваљевским улицама, директно издваја само једног говорника, члана окружног комитета КПЈ (стр. 18). Тиме свој рад ставља на становишта многих претходних који су стварали слику да историја почиње и завршава са активностима КП-јота.

Сличан однос аутора се уочава и у потпоглављу *Жене у окупираном граду* (ст. 61). Насупрот оправданим очекивањима читалаца, ту нема ни речи о свакодневним бригама и преокупацијама жена у наметнутим нерегуларним условима, такође нема ни речи о активностима политички ангажованих жена које нису биле укључене у комунистички покрет, већ се скоро искључиво пише о политичким активностима припадница илегалне партијске ћелије, као да је то била једина преокупација свих жена у Ваљеву.

На сличан начин, на више места у књизи, Јовановић се односи и према бројним хапшењима и слањем у логоре становника ваљевског краја. Стављајући тежиште искључиво на припаднике комунистичког покрета, пренебрегава чињеницу да су затварани и многи припадници супротних идеолошких групација, али и политички не много активни грађани, а о чему се могао упознати како у архивској грађи коју је прегледао, тако и у литератури коју није навео као коришћену (поменута монографија Бојана Димитријевића, али и радови др Димитрија Ђорђевића).

Посебно је упечатљив селективан и крајње необјективан ауторов однос према жртвама окупаторског режима. На многим местима у својој књизи Јо-

вановић пише о стрељањима припадника партизанског покрета, али прећуткује смрт оних који нису носили петокраку (примера ради браковачке свештенике, оца и сина, Чедомира и Алексе Вићентијевић, као и многих других). Истине ради, није могао да прећути прве војне жртве окупаторског терора у Ваљеву, стрељање краљевских официре Александра Мишића и Ивана Фрегла, али док о каснијим вешањима партизана Стевана Бороте, Јосипа Мајера и Стјепана Филиповића пише нашироко (стр. 142, 143, 144, 147, 148), заробљавање и стрељање Мишића и Фрегла коментарише пежоративним цитатом из необјективних, ненаучно приређених сећања припадника партизанских јединица (стр. 95, 96, – истовремено сличне радове настале са друге стране ни не користи), чиме су прве војне жртве свесно минимализоване на рачун глорификације њихових политичких и идеолошких противника.

У некритичким поступцима аутора нарочито је карактеристичан однос према братоубилачким сукобима у грађанском рату. На тренутке објективно, а на тренутке некритички пише о евидентним злочинима четника окренутим према припадницима партизанског покрета, али и према љотићевцима, као и љотићевске ликвидације партизана и четника, али ниједном речју не помиње злочине које су чинили партизани, мада су такви догађаји донекле познати и из раније режимске историографије, уз полуоправдавајући жиг такозвних левих скретања. У Јовановићевој књизи, међутим, нема ни речи о томе, па ни о клању председника дивачке општине Велисава Петровића, као једном од најдрастичнијих и најпознатијих злочина партизанских старешина Бороте и Мајера, што је забележено у штама тога времена („Наша борба“ и „Ново време“, које је Јовановић навео у списку коришћених извора!), новијој литератури (коју Јовановић не користи), али и сећањима живих сведока и чланова породица (изјаве сведока су коришћене само онда када су потврђивале старе стереотипне, црно-беле представе!).

Пренебрегавајући овакве познате примере из 1941. године, неке бруталности ослободилаца Ваљева из 1944. године аутор није могао прећутати, али их описује као акције чишћења, у јеку борби, од оних који су нанели велико зло и недаће грађанству (стр. 244). Међутим о догађајима који су следили и који су данас све актуелнији кроз потраге за такозваним пасјим гробљима нема ни слова, мада се у завршном поглављу аутор освртао на многе чињенице које су уследиле по прогону нацистичких снага из Ваљева.

Пишући са старих становишта пропагандно-идеолошки обојене историографије, аутор је додао само нови фон старом хору монолитног једнозвучја, чиме је пропустио прилику да његов рад, који је у истину прва монографија са темом Ваљева у времену окупације у Другом светском рату, донесе и прве реалне слике о том периоду, али и да буде, оно што је основном темом најављивао, прва монографија друштвене историје везане за живот под окупацијом у целој Србији (ову шансу, коју је пропустио Јовановић, искористио је Коста Николић књигом *Страх и нада у Србији 1941-44 – свакодневни животи под окупацијом*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2002).

Са друге стране, Белићева књига *Четници Драже Михаиловића* територијално није фокусирана на Ваљево, већ је по теми и ареалу знатно општија и представља један од, у последњим деценијама, релативно све бројнијих покушаја да се, после вишедеценијског заобилажења, прећуткивања, витоперења и фалсификовања, прикаже један другачији поглед на покрет Драже Михаиловића.

Белић настоји да анулира стереотипе створене са политичко-идеолошким циљевима обрачуна победника са пораженима, и књигу заснива на изношењу аргумената који би требало да отворе ново сагледавање оптужби четника за одговорност за грађански рат, издају у неборбеност. Са таквим циљевима Белић износи бројне чињенице о сукобима четника са немачким окупаторским снагама, али и недићевцима и Љотићевцима, о њиховим хапшењима, затварањима и уморствима, о превртљивој политици западних савезника и деловању ратне и поратне пропаганде, чиме је подвукао раније скриване чињенице које равнаторске формације, из отворене квислиншке колаборације са нацистима померају у раван европских антифашистичких покрета.

Оваквим прилозима Белићева књига стаје у ред не малог броја новијих издања која руше митове и отварају нове углове сагледавања проблема. Међутим, критикујући режимске историчаре који су непотпуним методолошким приступом у својим радовима кршили начела историје као науке, аутор понавља неке њихове грешке.

Припремајући овај рад, Белић скоро да није користио архивску грађу, већ своје ставове уобличава преваходно на објављеној мемоарској грађи емигрантске провинијенције и прилозима из савремене штампе и новије литературе. Зато, када се критички осврће на политичке митове и стереотипе у радовима режимске историографије, он то чини уопштено, паушално, будући да је њу врло мало користио у своме раду. Стога, критикујући једне стереотипе, он то чини са становишта других стереотипа. Таквим поступком је начинио крупну методолошку погрешку, доводећи себе као историчара који настоји да објективно сагледа прошлу стварност, и тако не понови грешке оних које критикује, у немогућност да потпуно реално извага две крајности и тиме да већу снагу свом тумачењу прошлости.

Не коришћењем (или селективним коришћењем) партизанске мемоарске грађе, Белић се изједначава са Јовановићевим поступком (и поступком његових претеча) који поклањају неограничено поверење сећањима једне стране, док сећања друге за њих не постоје) осим ако су у њима уочени крупни пропусти који се ефектно могу критиковати. Иако наводи чињенице које негирају идеолошке митове створене од стране режимских историчара, када са равни презентације чињеница прелази на раван анализе и синтезе, аутор није успео да себе као историчара издигне изнад субјективног, реваншистичког приступа. У свом раду једно од поглавља насловљава са *Партизански злочини*. У том поглављу описује брутална убиства која су чиниле партизанске јединице. Тиме указује на неоспорне чињенице које је режимска историографија деценијама

скривала, а потом минимализовала и оправдавала као лева скретања неodobrena од врховне команде, али истовремено упада у исту замку у коју су упадали и режимски историчари. На првом месту, тема књиге су четници, а не партизани, и овакво посебно поглавље би донекле и могло да има смисла под условом да четници нису чинили сличне бруталне злочине, или пак да у овој књизи посвећеној превасходно њима, бар постоји, такође посебно, поглавље Злочини четника. Овако, издвајајући у први план злочине једне стране у грађанском рату Белић напушта визире објективног историчара, тим пре што и када их се дотакне то чини овлаш, копирајући режимске историчаре када оправдавају лева скретања.

Овакв поступак је сличан Јовановићевом, у његовој књизи о Ваљеу, када минимализује злочине партизана а пише о бруталности четника. Сличне паралеле се уочавају и на другим примерима. Један од њих је и питање колаборације. Отварајући ову тему Белић прећуткује многе видове отворене сарадње (попут познате предаје заробљених партизана Немцима, у околини Ваљева, који ће их потом стрељати), набрајајући само неке поступке које опет карактерише као самоодбрамбено прилагођавање, ратно лукаство... Прихватајући, без критике, такве ставове оних који су правдали своје поступке, такве примере карактерише као нагодбу, а не сарадњу, описујући разлике између појмова нагодба и сарадња (стр. 30), међутим када помиње преговоре партизанских команданата са окупатором, то назива немачко-партизанском сарадњом (стр. 38).

Обе књиге о којима је овде реч својом суштином служе различитим идејама, али ниједна од њих није Ранкеов императив – показати како је уистину било. Поред ове сличности у контрадикцији, тачније, захваљујући управо њој, наведене књиге се у много чему разликују. Прва је настоји да што потпуније, у одређеном периоду, да опис догађања на једној, мањој територији, а друга да, у оквиру истог периода, донесе општу слику једног покрета, али, и једна и друга су концепцијски померене изван правца који би их водио ка тим замишљеним циљевима. Прва то чини понављајући само оне чињенице које потврђују старе стереотипе режимске историографије, док их друга руши чињеницама које је користила емигрантска историографија. Непознавање, не хтење да се прихвате или витоперење супротних чињеница и једнима и другима сужава видике и не омогућује реално сагледавање ни оних које се познају, и презентирају.

Управо овакве сличности доводе до сукоба низа непомирљивих крајности, не толико тежњом да се једна страна глорификује, колико напорима да се друга сатанизује. Обе књиге су превасходно усмерене према обрачуна са политичким противником из ауторског уверења да је постигнута победа, мада до боја није ни дошло. Зато обе књиге подсећају на остареле борце који већ више од пола века чуче у супротним рововима без намере да из њих извире и погледају се у очи, а камоли да изађу на брисан простор и да се коначно суоче. Ипак, њихова појава, у истој години, и оквирима исте локалне историографије, могла би да буде предзнак тог прижељкиваног суочавања.

РЕЗИМЕ

После Другог светског рата, који је на тлу бивше Југославије имао веома изражене карактере грађанског сукоба, ти догађаји се, у историографским делима третирају на два, супростављена, начина. Један је био апсолутно доминирајућу у самој Југославији и карактерисало га је стварање митова и стереотипа са сатанизацијом поражене и глобрификацијом победничке стране, као творца новог режима (режимска историографија). Насупрот томе, припадници поражених формација, који су у својим радовима објављиваним у иностранству (емигрантска историографија) сатанизовали победнике а глорификовали своје формације, стварајући тако супротне митове.

Од краја 20. века са променама циљева режима радови емигрантске историографије проналазе своје издаваче и у Југославији, тако да се две идеолошки обојене историографије, после пола века одвојене егзистенције, коначно сучељавају. То убрзава и појаву научне историографије, која настоји да објективно сагледа реалност прошлости, али истовремено многи нови радови носе јаке карактере једне или друге ненаучне историографије. Током 2001. године, у ограниченом ареалу ваљевске локалне историографије, појавила су се два рада која сведоче о томе. То су књиге, Ваљево под окупацијом 1941-1944 (аутор Жарко Јовановић, издавач Институт за новију историју Србије) и Четници Драге Михаиловића у грађанском рату у Србији 1941-1945 (аутор Милорад Белић, издање аутора). И ако третирају исти период, ове две књиге имају различите територијалне визуре. Прва тежиште поставља на локалним, а друга на националним догађајима, али их у оквиру локалне ваљевске историографије смешта, код прве тематика, код друге место издања, а код обе порекло аутора. А заједничко им је и то да понављају старе стереотипе и митове.

SUMMARY

After World war II which had very distinct characteristics of a civil clash on the territory of former Yugoslavia, these events are treated in historiographic works in two opposed manners. One was absolutely dominant in Yugoslavia itself and it was characterized by forming myths and stereotypes with the disdain and glorifying of the winning party, like the creator of a new regime (regime historiography). On the other side, members of defeated sides disdained winners and glorified their formations in their works published abroad (emigrant historiography), thus forming opposite myths.

From the end of 20th century, with changes of regime aims, works of emigrant historiography find their publishers also in Yugoslavia, so that two ideologically coloured historiographies, after a half century of separated existence, finally come face to face. It quickens the appearance of scientific historiography which tries to observe the reality of the past objectively. But, at the same time, many works carry strong features of one or another unscientific historiography. During 2001, in the limited area of Valjevo local historiography, appeared two works which testify about that. These are the books „Valjevo under occupation 1941-1944" (the author Žarko Jovanović, published by the Institute for Serbian recent history) and “Chetniks of Draža Mihailović in Serbian civil war 1941-1945" (the author Milorad Belić, author's edition). Although they treat the same period, these two books have different territorial views. The former one puts the focus on local events, and the latter one on national events, but they are situated in the frame of local Valjevo historiography by the theme - in the first one, the place of publishing - in the second one, and the author's origin in both of them. They also have in common the repetition of old stereotypes and myths.